

UDC 94(4):94(5)

THE ASES IN NORTHERN CRIMEA*O. Bubenok*

DSc (History), Professor

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskooho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

helgebub@i.ua

A problem on participation of the Alans, named by the Turks as Ases, in origin of the northern part of Crimean Tatars, the Nogaiys, is not decided. Therefore the origin of the ethnic geographical name in Northern Crimea is of special interest: Kuchuk-As, Biyuk-As, Temesh-Ass, Tabuldy-Ass, Terekly-Ass, Ass-Garakchy, As-Naiman. In the early 19th century these double names were absent on the maps because its were formed later as the result of confluence of two settlements where one was named as “As”. In 1253 Guillaume de Rubrouck met the Alans near the Perekop. They were called as the “Ases”. However time later the Alans of Northern Crimea never be mentioned in writing sources. So, we can speak about the migration of Alans-Ases here not in the Mongol period but later. Maybe, the Nogays were connected with this event because they appeared here yet in the second half of 15th century. Maybe, the Nogays and Alans could migrate to Crimea together. Therefore the information by Giosafat Barbaro is of special interest. In the middle of 15th century he wrote that the Alans lived not only in South Western Crimea near the Goths but also their lands extend to Moncastro fortress in the North Western Black Sea region. So, the Alans lived in the Low Dnepr basin as well. According to the data of archeological excavations, exactly there the large Golden Horde settlement – Mamay-Surka – consisted till the middle of 15th century. The archeologists and paleoanthropologists thought there were many migrants from the North Caucasian Alania. However the reasons of decline of this city is unknown. Already in 1517 Maciej of Miechów wrote that the North Black Sea Alans were outcast by enemies from home to other places. Thus, two unsolved history problems can have one explanation: in 1450–1517 the Nogay rulers could replace the Alans by force from the Low Dnepr basin to Northern Crimea. As a result a new border from subdued people was created.

Keywords: Alans, Ases, Northern Crimea, geographical names, Giosafat Barbaro, Maciej of Miechów, Low Dnepr basin, Mamay-Surka, Nogays

*О. Б. Бубенок***АСИ НА ПІВНОЧІ КРИМУ¹**

В етнічній історії кримських татар ще багато білих плям. Так, не до кінця з’ясованою є проблема участі аланів, яких тюрки називали асами, в етногенезі північної частини кримських татар – ногайців. З огляду на це великий інтерес становить походження відетнонімічних топонімів на півночі Криму: поселення Кучук-Ас, Біюк-Ас, Темеш-Асс, Табулди-Асс та Терекли-Асс біля Євпаторії; Асс-Джаракчи та Асс-Найман біля Джанкоя [Кулаковский 1899, 65; Маркевич 1928, 28; Кримська область 1974, 66]. До цього варто додати також ойконім *Асс-Джаркин* [Бушаков 1992, 16]. Необхідно зазначити, що автор цієї статті торкнувся цього питання понад 10 років тому у своїй монографії “Алани-аси в Золотій Орді (XIII–XV ст.)” [Бубенок 2004, 189, 195–196], але нові дані дають змогу трохи інакше розглянути час та обставини виникнення цих топонімів.

Насамперед необхідно відзначити, що всі перераховані топоніми мають тюркське походження і містять у собі тюркське позначення для аланів – *Ас* [Радлов

1893, 389, 535]. Цілком можливо, що в Криму алани-аси проживали окремими групами в оточенні тюркомовного населення і тому їхні сусіди – кримські татари, даючи назви поселенням *Ас*, *Біюк-Асс*, *Кучук-Асс* намагалися в такий спосіб виділити групи аланів-асів з іншого населення Кримського півострова. Що ж стосується походження інших топонімів, то доречно навести припущення В. А. Бушакова, відповідно до якого ці “подвійні етноойконіми можуть походити від парних етнонімів, у яких назва роду, як правило, передує назві племені”. До числа цих назв, якщо дотримуватись логіки дослідника, варто віднести етнотопоніми: *Темеш-Асс*, *Терекли-Асс*, *Табулди-Асс*. Однак В. А. Бушаков припускав, що “порядок, можливо, може бути і зворотним”. Тому могли з’явитися топоніми: *Асс-Джаракчи*, *Асс-Джаркин* та *Асс-Найман* [Бушаков 1992, 16]. Існування подібних етнотопонімів, на думку В. А. Бушакова, являє собою наслідок перебування в Криму аланських родів, які увійшли до складу татарських і ногайських родоплеменних об’єднань Криму в золотоординський період [Бушаков 1992, 16, 19].

Аналогічні пояснення виникнення цих топонімів В. А. Бушаков запропонував і у своїй монографії “Лексичний склад історичної топонімії Криму”, що вийшла з друку у 2003 році [Бушаков 2003]. Насамперед він звернув увагу на поширення на півночі півострова топонімів, що містять у собі етнонім *ас*. Так, щодо цієї етнічної назви він зазначив: “*As...* етн.: *аси* (алани) увійшли до складу різних тюркських народів, а також монголів: рід *ас* у ногайців, башкирів та узбеків, *асут* у монголів – с. *Асс*, *Біюк-* та *Кучук-Асс*, *Асс-Джаракчи*, *Асс-Джаркин*, *Ас-Юрту*, *Табулди-Асс*, *Темеш-Асс*, *Терекли-Асс*” [Бушаков 2003, 81]. І якщо семантика назв *Біюк-Асс*, *Кучук-Асс* цілком зрозуміла – “Великий Ас” та “Малий Ас”, то походження решти потребує пояснення. Наприклад, ось як В. А. Бушаков пояснював походження топоніма *Асс-Джаракчи*: “*Сарақчи* антр., пор. ім’я чол. алт. *Ḍaraqçı, Doriqçı*, ім’я *Джорикчи* родоначальника казахських племен албан, суан та дулат <...> – с. *Джаракчи*, *Асс-Джаракчи*” [Бушаков 2003, 81]. Щодо походження топоніма *Асс-Джаркин* дослідник зазначив: “*Сарқин* антр., *yarqin* н, *carqin* кирг. світлий, осяйний, променистий; світло, блиск – с. *Асс-Джаркин*” [Бушаков 2003, 81].

Не менш цікаві пояснення походження інших назв. Так, щодо походження назви поселення *Табулди-Асс* В. А. Бушаков зазначив: “*Tabuldi* антр. (н *tabul-*, дт *tapul-* бути знайденим; перебувати, від н *tab-*, кт, дт *tar-* <...> знаходити, див. **-di**) – с. *Табулди*, *Табулди-Асс*” [Бушаков 2003, 146]. Що стосується семантики першої частини топоніма *Темеш-Асс*, то дослідник вказав: “*Temeş* <...> – с. *Темеш* (гри ойк), *Темеш-Асс*, *Темеш-Елі*, пор.: роди *темеш* у казахів” [Бушаков 2003, 150]. У першій же частині ойконіма *Терекли-Асс* В. А. Бушаков бачив тюркський термін *terekli*, що має означати “дерево” або “дерев’яний” [Бушаков 2003, 150].

Але чи до кінця нас можуть задовольнити запропоновані етимології?

Дуже примітно, що значна частина поселень, що містили у своїй назві етнонім *Ас*, були розташовані в степовій північно-західній частині Кримського півострова, а також безпосередньо поруч із Перекопом (мал. 1). У зв’язку з цим виникає питання: чи не могли кримські хани спеціально оселити аланів-асів, утім як і інших іногородців, на північних кордонах ханства для несення військової прикордонної служби?

Досить цікаво, що селище біля Перекопу, яке нині має назву Дністрівка, на початку ХХ ст. мало подвійну назву – *Асс-Найман* [Кримська область 1974, 66], а ще на початку ХІХ ст., за даними карти Генерального штабу, складеної Мухінім, на його місці існували два поселення, що мали назви *Ас* і *Найман*. Це може свідчити про злиття цих двох поселень в одне вже протягом сторіччя. Згодом аналогічна ситуація була відзначена В. А. Бушаковим з виникненням назв інших населених пунктів у степовій частині Криму (мал. 1): *Асс-Джаракчи*, *Таблди-Асс*, *Темеш-Асс*, *Терекли-Асс*.

У зв'язку з цим інтерес становить час виникнення цих степових поселень. Про аланів-асів на цій території писав ще в середині XIII ст. Гійом Рубрук. Відомо, що ще у травні 1253 р. він вирушив на кораблі з Константинополя до Криму. Незабаром досяг першого населеного пункту татар – м. Солдаї (Судака). Однак міська влада Солдаї на той час була відсутня – вони відрядилися до хана Батия для сплати данини. Тоді Гійом Рубрук, керуючись порадами константинопольських купців, вирішив на волових запряжках вирушити в дорогу сам. 1 червня Г. Рубрук зі своїми супутниками вирушив через гори і степи Криму з наміром досягти Перекопу. Незабаром на шляху їм зустрівся Скатай, місцевий володар татар, з яким були “христиане, Русские, Греки и Аланы, которые хотят хранить свой закон” [Рубрук 1957, 105].

Далі Гійом Рубрук повідомляє, що вже в степах Криму через кілька днів “напередодні П'ятдесятниці” (7 червня), тобто вже біля Перекопу, до них прийшли “некие Аланы, которые именуются там Аас, христиане по греческому обряду, имеющие греческие письменна и греческих священников”. За висловом Гійома Рубрука, були “они не схизматики, подобно Грекам, но чтут всякого христианина без различия лиц”. Наскільки згадані алани мали далеко уявлення про християнство, свідчить те, що вони принесли Гійому Рубруку та його супутникам під час посту м'ясо. Це дало змогу мандрівнику зробити висновок: “Они не знали времени поста и не могли соблюдать его, даже если бы знали”. З огляду на це Гійом Рубрук вважав, що ці алани “не знали ничего, имеющего к христианскому обряду, за исключением только имени Христова” [Рубрук 1957, 106].

У зв'язку з повідомленням Гійома Рубрука про аланів степів Криму, “которые именуются там Аас”, є сенс підтримати припущення О. І. Айбабіна, відповідно до якого в Криму ці “аси з'явилися разом з татаро-монголами” [Айбабин 1999, 147]. Тому доречно нагадати думку В. О. Кузнецова про існування в домонгольській час двох великих етнополітичних об'єднань аланів на Північному Кавказі, де західне називалося *аси* [Кузнецов 1962, 131]. Це підтверджує повідомлення автора XV ст. Йосафата Барбаро, що “название Алания произошло от племен, именуемых аланами, которые на их собственном языке называются *Ас* <...> и были изгнаны и разорены татарами”. Він мав на увазі аланів Північного Кавказу [Барбаро 1971, 138]. Додамо, що аланів поблизу Солдаї (Судака) Гійом Рубрук просто назвав “Алани” [Рубрук 1957, 105].

Проте після того ніяких згадок про асів на півночі Криму в письмових джерелах немає. Отже, є більше підстав говорити про значне переселення сюди аланів-асів не в монгольський період, а в більш пізній час.

Тому великий інтерес може становити інформація італійця Йосафата Барбаро. Відомо, що в 1436 році він залишає Венецію і в торговельних справах вирушає в Тану (нинішній Азов), венеціанську колонію в гирлі Дону, на березі Азовського моря, і перебував там упродовж 16 років, до 1452 року. У 1482 році, наприкінці життя, Йосафата Барбаро було призначено керівником області Полезіне з містом Ровіго, і він обіймав цю посаду до 1485 року. Він був радником і другом дожа Агостіно Барбаріго, за наполяганням якого наприкінці 1480-х років написав 2 книги своїх “Подорожей” – про мандрівку в Тану і в Персію. В основу першої книги було покладено його враження про час перебування в Тані з 1436-го по 1452 рік. Важливе значення мають його спогади про аланів.

Так, Барбаро повідомляє: «Далее за Каффой [Феодосией. – О. Б.], по изгибу берега на Великом море, находится Готия, за ней Алания, которая тянется по “острову” в направлении к Монкастро [Белгороду-Днестровскому. – О. Б.]» [Барбаро 1971, 157]. У цьому випадку вислів “Alania, la qual va per la insula verso Monkastro” можна пояснити по-різному, тому що існує невизначеність цієї локалізації. Є. Ч. Скржинська та В. О. Кузнецов вважали, що тут мова йде тільки про Крим і фортеця Монкастро в нижній течії Дністра згадана лише для конкретності – з метою підкреслити

довжину Аланії на захід від Газарії (Хозарії), тобто в цьому випадку вони локалізують аланів лише в Південно-Західному Криму [Барбаро 1971, 180, ком. 127; Кузнецов 1984, 83]. Ф. Брун та Ю. А. Кулаковський, навпаки, широко трактували повідомлення Йосафата Барбаро і бачили аланське населення не тільки в Криму, а й у степовому межиріччі Дніпра і Дністра [Брун 1880, 356; Кулаковський 1899, 69]. Йосафат Барбаро про локалізацію Аланії також повідомляє: “Страна лежит на горах, на побережьях, на равнинах; там есть множество курганов, насыпанных руками человека; они возведены как знаки погребений” [Барбаро 1971, 138]. Виходить, що алани були широко розселені у причорноморських степах і жили в Нижній Наддніпрянщині.

Проте вже в 1517 р. Матвій Меховський у своєму “Трактаті про дві Сарматії” писав про північнопричорноморських аланів у минулому часі: “Аланы – это народ, живший в Алании, области Сарматии Европейской, у реки Танаиса и по соседству с ней. Страна их равнина без гор, с небольшими возвышенностями и холмами. В ней нет поселенцев и жителей, так как они были выгнаны и рассеяны по чужим областям при нашествии врагов, и там погибли или были истреблены. Поля Алании лежат широким простором. Это пустыня, в которой нет владельцев – ни аланов, ни пришлых”²² [Матвей Меховский 1936, 72, 152].

Можливо, що сліди перебування пізніших аланів збереглися в топонімах і гідронімах степової частини Північного Причорномор’я. У зв’язку з цим особливий інтерес становить Нижня Наддніпрянщина. У цій місцевості, неподалік від острова Хортиці, були зафіксовані ліва притока Дніпра і переправа **Кічкас** (мал. 1). Уперше назва **Кічкас** згадується в XVI ст. Про цю переправу мова йде в записках посланця німецького імператора Рудольфа II – Еріха Ласоти і литовського письменника Михалона Литвина [Яворницький 1989, 116]. О. Н. Трубачов, посилаючись на М. Р. Фасмера, схильний був пов’язувати це найменування з тюркським словосполученням **кучук-ас** – “малий яс, осетин” [Трубачев 1968, 218]. Підтвердженням цього може бути зібрання документів XVII ст., де ця переправа названа **Кучкас**. Так, у 1672 р. Запорожці, зокрема, писали в Москву: “Татари перелазять Дніпро пониже Кодака в урочищі Кучкасі” [Акты, относящиеся к истории... 1879, 15; 1885, 92, 123, 202]. Однак у “Літописі Самовидця” Кічкас згадано як **Кичет** [Летопись Самовидца 1878, 168]. У зв’язку з цим слід зазначити, що в кипчацьких мовах слово **кічі** означає переправу, брід [Радлов 1899, 1413; Русско-татарский словарь 1984, 47, 397]. Можливо, запорожці могли запозичити від місцевих татар-ногайців два терміни для позначення однієї і тієї ж переправи.

З перебуванням аланів у регіоні В. А. Бушаков також пов’язує назву річки **Савранка (Саврань)**, що протікає у правобережній степовій Україні і є правим притоком Південного Бугу (мал. 1) [Словник гідронімів... 1979, 482]. Дослідник бачить у першій частині гідроніма осетинський термін **sau** – “чорний” [Осетинско-русский словарь 1970, 366], а другу частину назви він пов’язує з осетинським терміном **ran** – “місце” [Осетинско-русский словарь 1970, 349; Абаев 1973, 349–350]. Саме це дає можливість розглядати назву річки **Саврань** як похідний термін від осетинського словосполучення **Sau-ran** – “Чорне місце”. На думку В. А. Бушакова, аналогічну назву річки – **Сауран** зафіксовано на території Балкарії, де в часи Середньовіччя існував значний масив іраномовного аланського населення. Дж. Н. Коков і С. О. Шахмурзаєв назву **Сауран** також перекладають з осетинської як “Чорне (темне) місце” [Коков, Шахмурзаев 1970, 111]. Отже, назви річок **Сауран** на Північному Кавказі і **Саврань** у степовій Правобережній Україні мають одне походження.

Про перебування аланів у степовій Наддніпрянщині можуть свідчити християнські могилиники золотоординського часу поблизу Каїр, Благовіщенки і Кам’янки, які припинили своє існування наприкінці XIV ст., тобто під час походів Тимура. За

спостереженнями антропологів, тут були поховані переважно вихідці як зі степів Східної Європи, так і з північнокавказької Аланії. Але найбільшим із таких могильників є Мамай-Сурка. Могильник Мамай-Сурка розташований на лівому березі Каховського водосховища (мал. 1). Поруч із могильником Мамай-Сурка розташувалося знищене водами водосховища велике Знам'янське поселення золотоординських часів, населення якого і могло залишити цей могильник. До 1999 р. на могильнику Мамай-Сурка удалося дослідити 973 поховання, а до кінця 2001 р. їх уже було досліджено 1129. Усі ці поховання були розташовані правильними рядами. Це був некрополь християн. 66 % поховань містили інвентар, що дозволив датувати могильник кінцем XIII – початком XV ст., тобто періодом Золотої Орди. Як бачимо, мешканці поселення пережили навалу Тимура [Ельников 2000, 45–50, 52; 2001; 2006].

За даними антрополога Л. В. Литвинової, палеоантропологічна серія з могильника Мамай-Сурка має морфологічну подібність з аборигенним населенням Нижньої Наддніпрянщини (могильники Кам'янка, Каїри), із серіями салтівської культури, аланськими серіями Північного Кавказу, відзначений також певний зв'язок із серіями Південної Русі. Окрім того, дослідниця неодноразово звертала увагу на велику кількість серій, що мають аналоги із серіями на території північнокавказької Аланії [Литвинова 1997, 33; 2001, 197–200].

Усі ці особливості, на думку дослідника пам'ятника М. В. Єльнікова, “свідчать про неоднорідний склад населення, яке залишило могильник, що, у свою чергу, відображає історичну ситуацію цього регіону в золотоординський період” [Ельников 2000, 51]. Таким чином, є підстави вважати, що на могильнику Мамай-Сурка могли бути поховані у великій кількості алани, які мали північнокавказьке походження. Поховальний інвентар з могильника підтверджує це [Ельников 2000, 50–52]. Це дало змогу М. В. Єльнікову зробити висновок, що могильник продовжував існувати в першій половині XV ст. і ця локальна група населення “взяла участь у формуванні української народності” [Ельников 2000, 52]. Але ситуація може виявитися набагато цікавішою. Проте причини занепаду цього великого поселення нам невідомі.

Як уже відзначалося, свідчення Йосафата Барбаро дають змогу вважати, що ще в першій половині XV ст. алани як окрема етнічна група зберігалися в степах Північного Причорномор'я [Барбаро 1971, 138]. Інформація ж Матвія Меховського про причорноморську Аланію й аланів початку XVI ст., згідно з якою вони “были выгнаны и рассеяны по чужим областям при нашествии врагов, и там погибли или были истреблены”, змушує припустити, що вже до цього часу ці алани припинили своє існування як окрема етнокультурна спільність [Матвей Меховский 1936, 72, 152]. Але все-таки наймовірним видається припущення Матвія Меховського про повне винищення північнопричорноморських аланів сусідами у другій половині XV – на початку XVI ст. Саме в другій половині XV ст. Золота Орда розпалася на окремі улуси [Греков, Якубовский 1950, 406–430], серед яких значні позиції мало об'єднання причорноморських ногайців [Гоман 2002, 14–16].

На думку Ю. Гомана, “Причорноморські ногайці були розпорошені по численних ордах, які виникли на руїнах золотоординської держави” [Гоман 2002, 19]. Однак з утворенням Кримського ханства ситуація з ногайцями дещо змінилася.

Ще В. Д. Смирнов доводив, що ногайці з'явилися у Криму в перших десятиліттях XVI ст., але після 1523 р. На його думку, до цього переселення спонукали обставини. Як зазначив В. Д. Смирнов, ще кримський хан Менглі Герай (1478–1515) скаржився московському цареві на “малолюдство своїх кримських володінь”. Це становило небезпеку для Кримського ханства. Тому кримський хан Мухаммед Герай I (1514–1523) перемістив ногайців з околиць Азова за Волгу в 1515 р. Згодом

під час походу Мухаммеда Герая I на Волгу в 1523 р. деякі підрозділи ногайців, які жили в Астраханському ханстві, приєдналися до Мухаммеда Герая. Навесні 1523 р. Мухаммед Герай зайняв Астрахань і незабаром проголосив тут новим ханом свого старшого сина і калгу Бахадира Герая. Ногайські мурзи-союзники Мамай і Агиш, які побоювалися посилення могутності Мухаммеда Герая, склали змову і вирішили його убити. Між тим самовпевнений кримський хан розпустив свою армію і залишився в Астрахані з невеликим загonom. Кримський хан і його спадкоємець калга Бахадир Герай були виманені з міста ногайськими мурзами та убиті разом зі своєю свитою й охороною. Ногайці несподівано напали і розгромили кримське військо, залишки якого розсіялися по степу. Змогли врятуватися тільки два ханські сини – Гази і Баба Гераї, які з п'ятдесятьма мурзами прибули в Крим. Після цього відбулося руйнівне нашествя ногайців у Крим. Ногайські загопи розорили і спустошили увесь півострів, але не зуміли взяти міста. В. Д. Смирнов точно не повідомляє, коли ногайці остаточно оселилися на півночі Криму, але дає зрозуміти, що це сталося після 1523 р. [Смирнов 1887, 391–393]. Ця думка панувала серед істориків досить тривалий час.

Проте Ю. Гоман кілька років тому у своїй кандидатській дисертації запропонував більш ранню дату: “Зростання військово-політичної могутності Кримського ханства на рубежі XV–XVI ст. було пов’язане з підкоренням Гіреями причорноморських ногайців. Чисельні ногайці значно вплинули на зміну зовнішньої політики кримського уряду і характеру відносин з осілими народами: від мирних та добросусідських до грабїжницьких і агресивних. Було суттєво загальмовано процес переходу кримськотатарської економіки від сезонного скотарства до землеробської економіки. Це призвело до переселення частини ногайців на північ Кримського півострова, який не був взагалі заселеним. Ногайці, попри відсутність зовнішніх ознак автономного статусу, займали в Криму осібне місце і управлялися власною мангитською елітою, яка стала найвпливовішою при ханському дворі” [Гоман 2002, 19]. За спостереженнями О. С. Мавріної, архівні документи свідчать про те, що ногайський рід мангитів з’явився у Криму задовго до 1508 р. [Маврина 2013, 445]. Як бачимо, питання заселення ногайцями півночі Кримського півострова потребує подальшої розробки.

Цілком можливо, що уцілілі після бурхливих політичних змін кінця XIV–XV ст. алани з поселення Мамай-Сурка могли як родоплемінні підрозділи ввійти до складу нової ногайської конфедерації племен. З огляду на це великий інтерес становить інформація М. В. Єльнікова про походження назви Мамай-Сурка: «Можливо, що перша частина цієї назви місцевості пов’язана з іменем ногайського хана Мамай-Шига, кочовища якого розташовувалися тут у першій половині XVI ст. ... Друга частина назви місцевості викликає в дослідників низку труднощів. В. Фоменко вважає, що слово “сурка” походить від “сур”, що означає “стіна”, “мур”... Інші автори виводять це слово від тюркського “саур”, що означає “кругла вершина”...» [Єльніков 2001, 5]. Отже, дві невирішені наукові проблеми можуть знайти одне пояснення: у період між 1450–1517 рр. правителі ногайців могли підкорити і згодом примусово переселити залежних від них аланів із Нижньої Наддніпряни до Північного Криму, створивши таким чином з іногородців своєрідну огорожу кордонів своїх володінь. Варто відзначити, що ногайці навряд чи могли переселити до Криму аланів-асів зі степів Північного Кавказу, бо в XV–XVI ст. їх там вже не було. У той же час ногайці, які в теплі періоди року відкочовували зі своїми стадами через Перекоп на Північ, могли досягати Нижньої Наддніпряни. Їм необхідно було там переправлятися через Дніпро. Саме там і продовжувала зберігатися переправа **Кічкас (Малий Ас)**, назва якої може свідчити про те, що обслуговуванням переправи тут займалися вцілілі алани-аси.

¹ Основою для цієї статті стала доповідь “Поселення асів на півночі Криму: час і обставини виникнення”, яку автор статті оприлюднив 17 листопада 2017 р. на Міжнародній науковій конференції “XXI Сходознавчі читання А. Кримського” [Бубенок 2017, 4–5].

² Alani fuere gentes in Alania, regione Sarmatiae Europianae flumini Tanai contiguae et conterminae. Et est regio plana sine montibus, paucas simositates et colles habens. Caret colonis et habitatoribus, quoniam ab inuasoribus eiecti et dispersi in alienis provinciis consumpti et extincti sunt. Stant campi Alaniae late profusi, tam Alanis, quam advenis possessoribus orbati ac deserti.

Мал. 1. Дані топонімії та гідронімії про розселення асів у таврійських степах

ЛІТЕРАТУРА

- Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. II. Ленинград, 1973.
- Айбабин А. И. Этническая история раннесредневекового Крыма. Симферополь, 1999.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 11. Санкт-Петербург, 1879.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 13. Санкт-Петербург, 1885.
- Барбаро И. Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини о России. Ленинград, 1971.
- Брун Ф. Черноморье. Т. II. Одесса, 1880.
- Бубенок О. Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). Киев, 2004.
- Бубенок О. Б. Поселення асів на Півночі Криму: час і обставини виникнення // XXI сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, 17–18 листопада 2017 р. Київ, 2017.
- Бушаков В. А. Тюркская этноикономия Крыма. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Херсон, 1992.
- Бушаков В. А. Лексичний склад історичної топонімії Криму. Київ, 2003.

- Гоман Ю. О. Походження та етнополітичний розвиток причорноморських ногайців в XIII–XVI ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2002.
- Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. **Золотая Орда и ее падение**. Москва – Ленинград, 1950.
- Ельников М. В. Средневековый могильник Мамай-Сурка в Нижнем Поднепровье // **Археологічний літопис Лівобережної України**. Ч. 1–2 (7–8). 2000.
- Ельников М. В. **Средневековый могильник Мамай-Сурка**. Т. I (по материалам исследований 1989–1992 гг.). Запорожье, 2001.
- Ельников М. В. **Средневековый могильник Мамай-Сурка**. Т. II (по материалам исследований 1993–1994 гг.). Запорожье, 2006.
- Коков Дж. Н., Шахьмурзаев С. О. **Балкарский топонимический словарь**. Нальчик, 1970.
- Кримська область // **Історія міст і сіл УРСР**. Київ, 1974.
- Кузнецов В. А. Аланские племена Северного Кавказа // **Материалы и исследования по археологии СССР**. № 106. Москва, 1962.
- Кузнецов В. А. **Очерки истории алан**. Орджоникидзе, 1984.
- Кулаковский Ю. А. **Аланы по сведениям классических и византийских писателей**. Киев, 1899.
- Летопись Самовидца**. Киев, 1878.
- Литвинова Л. В. Палеоантропологический материал из средневекового могильника Мамай-Сурка // **Запорозьке козацтво в пам'ятках історії і культури**. Матеріали конференції. Секція I, II. Запоріжжя, 1997.
- Литвинова Л. В. Антропологический материал из могильника Мамай-Сурка // Ельников М. В. **Средневековый могильник Мамай-Сурка**. Т. I (по материалам исследований 1989–1992 гг.). Запорожье, 2001.
- Маврина О. С. Дело рода Сиджеут в фонде Таврического дворянского депутатского собрания // **Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии**. Т. XVIII. Симферополь, 2013.
- Маркевич А. И. Географическая номенклатура Крыма, как исторический материал // **Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии**. Т. II (59). Симферополь, 1928.
- Матвей Меховский. **Трактат о двух Сарматиях**. Москва – Ленинград, 1936.
- Осетинско-русский словарь**. Орджоникидзе, 1970.
- Радлов В. В. **Опыт словаря тюркских наречий**. Т. I. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1893.
- Радлов В. В. **Опыт словаря тюркских наречий**. Т. II. Ч. I. Санкт-Петербург, 1899.
- Рубрук Г. Путешествие в восточные страны // Карпини П. **История монгалов**. Рубрук Г. **Путешествие в восточные страны**. Москва – Ленинград, 1957.
- Русско-татарский словарь**. Москва, 1984.
- Словник гідронімів України**. Київ, 1979.
- Смирнов В. Д. **Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в.** Санкт-Петербург, 1887.
- Трубачев О. Н. **Название рек Правобережной Украины**. Москва, 1968.
- Яворницький Д. І. **Дніпрові пороги**. Географічно-історичний нарис. Дніпропетровськ, 1989.

REFERENCES

- Abayev V. I. (1973), *Istoriko-etimologicheskij slovar' osetinskogo yazyka*, Vol. II, Nauka, Leningrad. (In Russian).
- Aybabin A. I. (1999), *Etnicheskaya istoriya rannesrednevekovogo Kryma*, Dar, Simferopol. (In Russian).
- Akty, otnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii* (1879), Vol. 11, Saint Petersburg. (In Russian).
- Akty, otnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii* (1885), Vol. 13, Saint Petersburg. (In Russian).
- Barbaro I. (1971), "Puteshestviye v Tanu", in *Barbaro i Kontarini o Rossii*, Nauka, Leningrad, pp. 9–188. (In Russian).
- Brun F. (1880), *Chernomor'ye*, Vol. II, Odessa. (In Russian).
- Bubenok O. B. (2004), *Alany-asy v Zolotoy Orde (XIII–XV vv.)*, Istina, Kyiv. (In Russian).

- Bubenok O. B. (2017), "Poselennya asiv na Pivnochi Krymu: chas i obstavyny vynyknennya", in *XXI skhodoznavchi chytannya A. Kryms'koho*, Tezy dopovidey mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiy, Kyiv, 17–18 lystopada 2017 r., Kyiv, pp. 4–5. (In Ukrainian).
- Bushakov V. A. (1992), *Tyurkskaya etnooykonomiya Kryma*, Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk, Kherson. (In Russian).
- Bushakov V. A. (2003), *Leksychnyy sklad istorychnoyi toponimiy Krymu*, A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine, Kyiv. (In Ukrainian).
- Homan Yu. O. (2002), *Pokhodzhennya ta etnopolitychnyy rozvytok prychnomors'kykh nohaytsiv v XIII–XVI st.*, Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk, Kyiv. (In Ukrainian).
- Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. (1950), *Zolotaya Orda i eye padeniye*, AN SSSR, Moscow and Leningrad. (In Russian).
- El'nikov M. V. (2000), "Srednevekovyy mogil'nik Mamay-Surka v Nizhnem Podneprov'ye", in *Arkheolohichnyy litopys Livoberezhnoyi Ukrayiny*, Part 1–2 (7–8), pp. 42–53. (In Russian).
- El'nikov M. V. (2001), *Srednevekovyy mogil'nik Mamay-Surka*, Vol. I (po materialam issledovaniy 1989–1992 gg.), ZGU, Zaporizhia. (In Russian).
- El'nikov M. V. (2006), *Srednevekovyy mogil'nik Mamay-Surka*, Vol. II (po materialam issledovaniy 1993–1994 gg.), ZGU, Zaporizhia. (In Russian).
- Kokov Dzh. N., Shakh'murzayev S. O. (1970), *Balkarskiy toponimicheskiy slovar'*, El'brus, Nalchik. (In Russian).
- "Kryms'ka oblast'" (1974), in *Istoriya mist i sil URSR*, Kyiv. (In Ukrainian).
- Kuznetsov V. A. (1962), "Alanskiye plemena Severnogo Kavkaza", *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, № 106, Moscow, pp. 1–137. (In Russian).
- Kuznetsov V. A. (1984), *Ocherki istorii alan*, Ir, Ordzhonikidze. (In Russian).
- Kulakovskiy Yu. A. (1899), *Alany po svedeniyam klassicheskikh i vizantiyskikh pisateley*, Kyiv. (In Russian).
- Letopis' Samovidtsa* (1878), Kyiv. (In Russian).
- Litvinova L. V. (1997), "Paleoantropologicheskyy material iz srednevekovogo mogil'nika Mamay-Surka", in *Zaporoz'ke kozatstvo v pam'yatkakh istoriyi i kul'tury*, Materialy konferentsiyi, Sektsiya I, II, Zaporizhia, pp. 32–33. (In Russian).
- Litvinova L. V. (2001), "Antropologicheskyy material iz mogil'nika Mamay-Surka", in El'nikov M. V., *Srednevekovyy mogil'nik Mamay-Surka*, Vol. I (po materialam issledovaniy 1989–1992 gg.), ZGU, Zaporizhia, pp. 197–200. (In Russian).
- Mavrina O. S. (2013), "Delo roda Sidzheut v fonde Tavricheskogo dvoryanskogo deputatskogo sobraniya", *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, Vol. XVIII, Simferopol, pp. 444–254. (In Russian).
- Markevich A. I. (1928), "Geograficheskaya nomenklatura Kryma, kak istoricheskyy material", in *Izvestiya Tavricheskogo obshchestva istorii, arkheologii i etnografii*, Vol. II (59), Simferopol, pp. 17–32. (In Russian).
- Matvey Mekhovskiy (1936), *Traktat o dvukh Sarmatiyakh*, AN SSSR, Moscow and Leningrad. (In Russian).
- Osetinsko-russkiy slovar'* (1970), Ir, Ordzhonikidze. (In Russian).
- Radlov V. V. (1893), *Opyt slovarya tyurkskikh narechi*, Vol. I, Part 1, Saint Petersburg. (In Russian).
- Radlov V. V. (1899), *Opyt slovarya tyurkskikh narechiy*, Vol. II, Part I, Saint Petersburg. (In Russian).
- Rubruk G. (1957), "Puteshestviye v vostochnyye strany" in *Karpini P. Istoriya mongalov. Rubruk G. Puteshestviye v vostochnyye strany*, Geografiz, Moscow and Leningrad, pp. 80–160. (In Russian).
- Russko-tatarskiy slovar'* (1984), Moscow. (In Russian).
- Slovyk hidronimiv Ukrayiny* (1979), Naukova dumka, Kyiv. (In Ukrainian).
- Smirnov V. D. (1887), *Krymskoye khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoj Porty do nachala XVIII v.*, Saint Petersburg. (In Russian).
- Trubachev O. N. (1968), *Nazvaniye rek Pravoberezhnoy Ukrainy*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Yavornyts'ky D. I. (1989), *Dniprovi porohy. Heohrafichno-istorychnyy narys*, Promin', Dnipropetrovsk. (In Ukrainian).

Аси на півночі Криму

О. Б. Бубенок

Не до кінця з'ясованою залишається проблема участі аланів, яких тюрки називали асами, в етногенезі північної частини кримських татар – ногайців. З огляду на це великий інтерес становить походження відетнонімічних топонімів на півночі Криму: Кучук-Ас, Біюк-Ас, Темеш-Асс, Табулди-Асс, Терекли-Асс, Асс-Джаракчи та Асс-Найман. Більшість цих подвійних назв виникли пізніше унаслідок злиття поселень, одне з яких мало назву *Ас*. Досить цікаво, що в 1253 р. Гійом Рубрук зустрів неподалік від Перекопу аланів, яких “називали там Аас”. Проте після того ніяких згадок про асів на півночі Криму в письмових джерелах немає. Тому ймовірно, що до виникнення цих топонімів були причетні правителі ногайців, які з'явилися тут вже у другій половині XV ст. Не виключено, що ногайці могли привести з собою до Криму аланів-асів. Повідомлення Йосафата Барбаро в середині XV ст. дає змогу вважати, що алани тоді проживали в Нижній Наддніпрянщині. Дані археології доводять існування великого золотоординського поселення Мамай-Сурка в Нижній Наддніпрянщині аж до середини XV ст. Археологічні та палеоантропологічні дослідження свідчать, що значний відсоток жителів цього міського центру становили вихідці з північно-кавказької Аланії. Проте вже в 1517 р. Матвій Меховський писав, що північнопричорноморські алани були вигнані ворогами. Тому є підстави припустити, що в період між 1450 і 1517 рр. правителі ногайців могли примусово переселити залежних від них аланів-асів із Нижньої Наддніпрянщини до Північного Криму, створивши таким чином з інородців своєрідну огорожу кордонів своїх володінь.

Ключові слова: алани, аси, Північний Крим, топоніміка, Йосафат Барбаро, Матвій Меховський, Нижня Наддніпрянщина, Мамай-Сурка, ногайці

Асы на севере Крыма

О. Б. Бубенок

Не до конца выясненной остается проблема участия аланов, которых тюрки называли асами, в этногенезе северной части крымских татар – ногайцев. В связи с этим большой интерес представляет происхождение этнонимических топонимов на севере Крыма: Кучук-Ас, Биюк-Ас, Темеш-Асс, Табулды-Асс, Тереклы-Асс; Асс-Джаракчи и Асс-Найман. Большинство этих двойных названий возникли позже вследствие слияния поселений, одно из которых имело название *Ас*. Весьма интересно, что в 1253 г. Гильом Рубрук встретил недалеко от Перекопа аланов, которых “называли там Аас”. Однако после того никаких упоминаний об асах на севере Крыма в письменных источниках нет. Поэтому вполне вероятно, что к возникновению этих топонимов были причастны правители ногайцев, которые появились здесь уже во второй половине XV в. Не исключено, что ногайцы могли привести с собой в Крым аланов-асов. Сообщение Йосафата Барбаро в середине XV в. позволяет считать, что аланы тогда проживали в Нижнем Поднепровье. Данные археологии доказывают существование большого золотоординского поселения Мамай-Сурка в Нижнем Поднепровье вплоть до середины XV в. Археологические и палеоантропологические исследования свидетельствуют, что значительный процент жителей этого городского центра представляли выходцы из северокавказской Алании. Однако уже в 1517 г. Матвей Меховский писал, что северопричерноморские аланы были изгнаны врагами. Поэтому имеются основания считать, что в период между 1450 и 1517 гг. правители ногайцев могли принудительно переселить зависимых от них аланов из Нижнего Поднепровья в Северный Крым, создав таким образом из инородцев своеобразную защиту границ своих владений.

Ключевые слова: аланы, асы, Северный Крым, топонимика, Йосафат Барбаро, Матвей Меховский, Нижнее Поднепровье, Мамай-Сурка, ногайцы

Стаття надійшла до редакції 22.12.2017